

Landschappelijke wallen: beheer en gebruik, vroeger en nu

Inleiding

In het Nederlandse landschap ligt nog altijd een groot aantal aarden wallen, vaak met beplanting. Deze hebben vaak een cultuurhistorische waarde. Het beheer in een bepaald gebied, de maatregelen die uitgevoerd worden, worden uitgevoerd met een bepaald doel. Dit doel of doelen worden bepaald door de eigenaar. Cultuurhistorie kan hier al dan niet een rol in spelen.

Het is wel belangrijk dat de kennis over de aanwezige cultuurhistorie aanwezig is, dat deze herkend wordt, en dat bekend is hoe deze beheerd kan worden. Zo kan de juiste afweging gemaakt worden. Wil je wallen beheren met respect voor de cultuurhistorie, dan is het dus essentieel om eerst een aantal vragen te stellen: welke functies hadden ze oorspronkelijk, waar komen ze voor, wanneer zijn ze ontstaan, hoe zeldzaam en bijzonder zijn ze? Op dit moment is die kennis niet altijd aanwezig. Als een beheerder weet wat hij heeft, kunnen goede afwegingen gemaakt worden en is het makkelijker om te beheren met respect voor en behoud van waardevolle cultuurhistorie. Hiervoor is het nodig de juiste kennis over wallen en hun historische beplanting, hun ontstaan en functie te hebben.

Soorten wallen en hun functie

Om te verklaren waarom een wal ergens ligt, en om te snappen hoe de beplanting er is gekomen, is het belangrijk om de context te weten. In grote lijnen zijn er wel een aantal zaken bekend over wallen, maar om over een wal op een bepaalde plek iets te kunnen zeggen, is de specifieke context onmisbaar.

Het Nederlandse landschap is door de tijd heen gevormd, het is belangrijk te weten in welke tijd de wallen gevormd zijn.

Een mogelijke indeling van soorten wallen is de volgende:

- Wallen tegen wild en vee
- Wallen als wettelijke bescherming en markering van eigendom
- Wallen tegen mensen
- Wallen als bescherming tegen wind

De tweede groep is verreweg de grootste groep. Wallen zijn vaak aangelegd, als grens of grensmarkering, bv tussen akkers. Deze zijn vooral in Noord- en Midden Nederland op de zandgronden te vinden. In Nederland is 90% van alle wallen ontstaan als akkerwal. Wallen kunnen daarnaast ook een functie hebben om landroof tegen te gaan; een aarden wal als grensmarkering is lastiger te verplaatsen dan een steen. Andere functies zijn bv het tegenhouden van wild en vee en een functie in het produceren en leveren van hout. Dit laatste is waarschijnlijk ook een belangrijke reden dat veel wallen aangelegd werden, want rond de 16de 17de eeuw was het bos in Nederland bijna verdwenen.

Een specifieke wal is bijvoorbeeld een landweer. Landweren waren verdedigingswerken om de ruitery tegen te houden en waren beplant met meidoorn, en sleedoorn en ongeveer 6-8 m breed. De wallen van de geestgronden in het westen van het land, zijn ook een bijzondere categorie; de meeste 'traditionele wallen' zijn te vinden in hoog Nederland.

Wallen zijn in principe gemaakt door mensen (man-made). De wallen die ontstaan zijn om stuifzand tegen te houden, zijn niet gemaakt door mensen, maar zijn wel ontstaan dankzij mensen (man-induced).

Het ontstaan van wallen

Grenzen waren lange tijd vaag, en niet gemarkeerd. Toen de bevolkingsdichtheid groter werd, en het grondgebruik intensiever, kwam er meer behoefte aan vastgelegde grenzen (overgang Bronstijd naar IJzertijd). In deze overgang

van Bronstijd naar IJzertijd veranderde ook het landschap van gebogen lijnen naar meer geordende, strakke lijnen. Zo ontstonden vanaf de Bronstijd in heel Europa planmatige landschappen met rechthoekige akkersystemen, waarbij alle akkertjes afgescheiden waren door wallen, akkerwallen. Dit hangt ook samen met het einde van het rondtrekken en het ontstaan van vaste nederzettingen. Rond die tijd werd er ook voor het eerst gewassen geproduceerd niet alleen voor eigen gebruik, maar ook voor de commerciële markten, het begin van marktgerichte productie.

In Engeland zijn walsystemen gevonden van ca 5500 jaar oud. De vroegste vormen in Nederland zijn de zg Celtic Fields, ontstaan in de IJzertijd (700jr voor Chr.). Akkerwallen zijn meestal jonger dan de 16de eeuw, en de meeste akkerwallen zijn van na 1850. Akkerwallen waren wijd verspreid tussen 1850 en de ruilverkaveling. Met de ruilverkavelingen zijn veel wallen opgeruimd, omdat ze niet meer functioneel waren.

Verdwenen wallen

Tegenwoordig zijn er veel wallen verdwenen. Deze verdwenen wallen zijn soms nog te herkennen in het landschap, door een nog aanwezig patroon van dubbele greppels. Bij recente opgravingen is er regelmatig een patroon van dubbele greppels aangetroffen in de bodem. Dit is niet zichtbaar met het blote oog, maar wel met speciale technieken. Leeftijdsbepaling kan met behulp van OSL techniek. Van deze parallel lopende greppels wordt vermoed dat het sporen zijn van een (hout)wal waarbij de wal op een gegeven moment geëgaliseerd is vanwege veranderd landgebruik.

Beplanting van wallen

Wallen werden in Nederland vaak beplant met bomen en struiken. Het doel daarvan was om een afscheiding te realiseren en tegelijkertijd nuttige producten te krijgen. Wallen hebben vaak de oudste beplanting van het cultuurlandschap, en dienen als refugium voor inheemse en soms zeldzame boom- en struiksoorten. In wallen is gemiddeld nog maar 5% aanwezig van de originele beplanting die er ooit was. Een typische wal is bijvoorbeeld opgebouwd uit hakhout, vaak doorgegroeid en op spaartelgen gezet, nu beheerd als opgaande bomen met daaronder een struiklaag met diverse soorten, die deels ook als heg diende.

Beheer en aandachtspunten hakhout

Allereerst is het belangrijk om te inventariseren welke soorten er staan, en te bepalen of het ooit hakhout geweest is (zie stamvoet), hoe de soorten geplant zijn (op/naast talud) etc.. Wallen zijn na de oorlog vaak niet meer als hakhout beheert, maar als spaartelgen. Dan volgt een afweging van verschillende werkzaamheden:

1. opnieuw afzetten en het snoeihout verwijderen uit de wal. Bij het opnieuw afzetten is het risico bij te oude bomen dat deze niet meer uitlopen, vooral bij eik, en vooral als er reeën zijn. Bij els en es is dit risico kleiner.
2. het (deels) verwijderen van de oude eiken en het opnieuw inplanten van hakhout, hoewel het nadeel daarvan is dat je daarmee wel de authentieke individuen en genetische diversiteit verliest. Het verwijderen van eiken zou gedaan kunnen worden op die plekken waar oude eiken verrot/gevaarlijk zijn.

Ook de kosten van een hakhoutbeheer moeten meegenomen worden, dat is duurder dan regulier beheer. Wellicht zijn er op plekken mogelijkheden om de kosten te drukken door snoeihout aan te bieden als biomassa. Dit kan rendabel zijn, op grote schaal en met de juiste omloop.

3. beheren als spaartelgen, opgaand bos. In dat geval moeten de juiste individuen vrijgezet worden.
4. als de wal er goed bijligt, en de gewenste soorten de ruimte hebben is niets doen een goede optie. Werkzaamheden moeten altijd uitgevoerd worden onder goede begeleiding.

Beheer en aandachtspunten struiksoorten en heggen

Bij het beheer van wallen is niet alleen het opgaande- of hakhout belangrijk maar zeker ook de struiken die fungeerden als heg, houtproductie, gebruiksvoorwerpen voor rugzak, schoenen, gereedschappen, voedsel etc van belang. Bij het herstellen van de hegcomponent van wallen is het belangrijk om te inventariseren welke soorten er staan. Vooral in de struiksoorten is nog veel diversiteit en authenticiteit, die het zeker waard is te behouden, en waarover het ook leuk is om te communiceren met publiek. Soorten als wilde hazelaar, bepaalde bramen- of rozensoorten, wilde appel, jene-

verbes, grootvruchtige meidoorn etc kunnen interessante en bedreigde soorten zijn. Vervolgens kan gekeken worden:

1. om soorten vrij te stellen, welke soorten dan.
2. soorten aan te planten, probeer in dat geval lokale, autochtone herkomsten te krijgen
3. het snoeiafval uit de wal te verwijderen.

Beheer van de aarden wal

In sommige gevallen is een wal zodanig ingezakt, dat het goed zou zijn om de wal zelf te herstellen. In zo'n geval moet er ook een afweging gemaakt worden, tussen het cultuurhistorische aspect helemaal te behouden door het oorspronkelijke niet aan te tasten, of door de wal toch plaatselijk, op zwakke plekken, en niet al geheel te herstellen, waardoor wellicht de oude functie duidelijker naar voren komt.

Voorbeelden

Het eerste voorbeeld is het wallensysteem op Groot Zandbrink. Hier zijn bijzondere graslanden die hersteld worden; de graslanden hebben te lijden (gehad) onder erge verdroging. De wallen zijn recent ook beheerd, vanuit het oogpunt en met het doel om de verdroging tegen te gaan, zijn er veel als oude spaartelgen beheerde bomen gekapt. Vanuit puur cultuurhistorisch oogpunt zouden hier andere keuzes zijn gemaakt. Het gebied diende mogelijk vroeger (daar is nog discussie over) als vloeuweide systeem. De wallen zijn aangelegd in een rechthoek, bedoeld om water binnen te houden.

Het tweede voorbeeld is de Grebbelinie, waarbij enkele vooruitgeschoven bolwerken bezocht worden. Hier zijn nog bunkers aanwezig en loopgraven, met langs beide zijden wallen. Op een van de wallen is het cultuur-historisch systeem nog te herkennen aan de eiken (spaatelgen) en de aanwezige elzen, essen en meidoorn. De elzen en essen zouden beheerd kunnen worden door ze af te zetten, de eiken zijn daarvoor wellicht te oud.

Er ontstaat discussie over beplanting op dijken, die eigenlijk dan ook wallen zijn. Bovenaan het talud van dijken werd vroeger, hier rond 1800, vaak eikenhakhout geplant, dat na ca. 1940 als spaartelgen systeem werd beheerd. Op dijken mogen normaal geen bomen staan, vanwege de veiligheid. Hier moet dan de afweging gemaakt worden tussen de cultuurhistorie en de veiligheid.

Kortom

Er moet natuurlijk altijd een afweging gemaakt worden, tussen verschillende doelen waarvan cultuurhistorie er een is. Deze afweging wordt gemaakt op basis van kennis. Dus als een beheerder een wal in beheer heeft, is het de moeite waard om hierover kennis te verzamelen, en te bepalen of en hoe cultuurhistorie in het beheer meegenomen kan worden. Waarbij met een beetje creativiteit dit vaak zeker samen kan gaan met andere functies zoals biodiversiteit en zelfs houtproductie. Omdat cultuurhistorisch beheer van deze zeldzaam geworden historische landschapselementen zeldzaam is, is het zeker wenselijk hier aandacht aan te besteden in het beheer.

Dit kan door een bureau in te schakelen maar door zelf oude kaarten te bekijken kan wellicht over de herkomst en functie van de wal, in combinatie met elementen uit de omgeving, al meer duidelijkheid komen. Door de wal zelf te bekijken kan misschien opgemaakt worden hoe de wal oorspronkelijk beheerd werd, welke soorten erin stonden etc. Dit zijn allemaal zaken die dan in het beheer meegenomen kunnen worden. Meer informatie is ook te vinden in een aantal boeken.

Meer informatie

*Baaijens, G.J., E. Brinckmann, P.L. Dauvellier, P.C. van der Molen (2011) Stromend landschap, vloeiveidenstelsels in Nederland. Zeist, KNNV.

*Baas, H., B. Groenewoudt, P. Jongerius, H. Rennes (2012) Tot hier en niet verder Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort www.cultureelerfgoed.nl

*Boosten, M., P. Janssen, M van Benthem en B. Maes (2011). Boswallen. Handreikingen voor het beheer. Wageningen, Probos.

*Maes, B (2013) Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik. Uitgeverij Boom

*Muller, G. (2013). Europas Feldeinfriedungen. Ganderkesee, Duitsland www.wallhecke.de

*Schmitz, H. Lijnen in het landschap. Landschapsbeheer Nederland

Veldwerkplaats

Deze veldwerkplaats heeft plaatsgevonden op 2 december 2013 op Stoutenburg. De sprekers waren: Bert Groenewoudt (RCE) en Bert Maes (Ecologisch Adviesbureau Maes). Dagvoorzitter Rob Meijers (Landschap Erfgoed Utrecht). Organisatie i.s.m. Wanne Roetemeijer (Landschapsbeheer Nederland).

Tekst en beeld: Petra Schmitz, Bosgroep Zuid Nederland

